

KÖZLEMÉNYEK

Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar *Elektrájának* a nyomtatója?¹ A magyar irodalomtörténet által réges-rég óta számon tartott, korábban csak bibliográfiák leírásában említett² első, teljes egészében fennmaradt magyar nyelvű drámafordításunknak, Bornemisza Péter: *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiaabol* mai napig egyetlen fennmaradt példányát 1923-ban Herman Anders Krüger találta meg a gothai Tartományi Könyvtárban.³ A számára rejtélyes magyar nyelvű nyomtatványról sürgősen tájékoztatta a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatóját, Ferenczi Zoltánt,⁴ akinek gondozásában és utószavával, tekintettel a felfedezés jelentőségére, már a következő esztendőben közadakozásból megjelent a Bornemisza magyarította *Elektra* fotólitográfiai faksimile kiadása.⁵ Az igen értékes felfedezés napjainkig felbecsülhetetlen hatással van irodalomtörténetünkre. A hasonló kiadást követően viszonylag rövid időn belül szövege újból megjelent.⁶ Később a „Régi Magyar Drámai Emlékek” ugyancsak közzétette a mű latin nyelvű utószavának magyar fordításával, valamint szövegkritikai jegyzetekkel és a korábbi szövegkiadások bibliográfiai vonatkozásaival együtt.⁷ Legutóbb pedig, mivel napjainkra a faksimile kiadás maga is megfogyatkozott, újra napvilágot látott az *Elektra* hasonló kiadása Oláh Szabolcs kísérőtanulmányával.⁸ E dolgozat bevezetőjében olvasható az a széles körben elterjedt megállapítás – az addigi

¹ BORNEMISZA Péter: *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiaabol...* (Kolofon: Vienne Avstriae. Octavo calend: Iunij. 1558). *RMK* I 35 – *RMNy* 144 – VD 16 ZV 22964.

² Szabó Károly (*Régi Magyar Könyvtár* I. Bp. 1879, 35. sz. tétel) említést tett arról, hogy 1778. július 17-i levelében Kapronczai Ádám Bécsből küldött levelében pontosan idézte a mű címét. Sándor István példány ismerete nélkül *Clitemnestra Tragédiája* címen hivatkozott rá (Magyar Könyvesház, 14). Bessenyei György az egykor nála meglévő példány alapján a *Holmiban* (1779: 106–111) részleteket közölt Bornemisza drámafordításából.

³ A gyűjtőkötet annak a Georg Tannernek volt a tulajdona, aki Bornemisza Péter görög tanáraként javasolta tanítványának éppen ennek a Szophoklész műnek a fordítását.

⁴ Ferenczi Zoltán (1857–1927) irodalomtörténész, könyvtáros. 1891-től a kolozsvári, 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. 1905-től az MTA levelező, 1917-től rendes tagja.

⁵ *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electrajabol*. FERENCZI Zoltán az Elektra faksimile kiadásához írt utószava. Bp. 1923. I–VII.

⁶ A Magyar Irodalmi Ritkaságok 21. köteteként DIÓSZEGHY Erzsébet sajtó alá rend. és kiad. [Bp. 1933].

⁷ *Régi magyar drámai emlékek. I.* Kiad. és bev. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla. Bp. 1960. 791–843.

⁸ OLÁH Szabolcs: *Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven az Szophoklész Élektrajából*. Bp. 2009. /BHA XLII./ 1–60.

kutatások összefoglalásaként –, amely szerint a Szophoklész drámája alapján Bornemisza Péter által nemcsak magyar nyelvre átültetett, de „az keresztényeknek erkölcsöknek jobbításokra például szépen játéknak módja szerint rendeltetett” görög tragédia Raphael Hoffhalter bécsi nyomdájában készült.⁹ A császárvárosban tevékenykedő tipográfus nyomdai készletének ismeretében azonban ezt az uralkodó nézetet cáfolnunk kell. Az irodalomban és a nyomdászattörténeti szakirodalomban meghonosodott téves állítás forrásának feltárását követően a betűtípus-kutatás módszerét alkalmazva választ kívánunk adni a címbe feltett kérdésre: Vagyis, a magyar irodalomtörténet szempontjából oly jelentős irodalmi alkotást tulajdonképpen melyik bécsi tipográfiában nyomtatták ki?

A *Tragoedia magyar nyelvű... 1558.* május 25-én jelent meg Bécsben. A nyolcadrét formátumú nyomtatvány címlapján az impresszumban a megjelenés helye és dátuma mellett a nyomdász nem tüntette fel nevét, miképpen később a kolofonban a kiadás megismételt és napra pontosan megjelölt időpontjának közzététele után úgyszintén nem tette ezt meg. Ennek tudható be, hogy sem Szabó Károly bibliográfiájában¹⁰ a példány ismerete nélkül készült leírásakor, sem a korabeli bécsi kiadványokat számba vevő munkájában a magyar bibliográfusra hivatkozó Anton Mayer¹¹ nem nevezte meg a Bornemisza-féle irodalmi alkotás tipográfusát. Miként nem közölte ezt Ferenczi Zoltán a fentebb hivatkozott kísérőtanulmányában, valamint az akadémiai előadásában sem.¹² Gulyás Pál a 16. századi magyar nyomdászattörténetet összefoglaló, az 1931. esztendőben megjelent monográfiája szintén nem tett említést arról, hogy az *Elektra* megjelentetője Raphael Hoffhalter lett volna.¹³ Ez azért is figyelemre méltó, mert ugyanakkor ebben a tanulmányában szóba hozta a legfrissebb kutatási eredményt, a Bornemisza Péter által fordított, 1562. évre szóló magyar nyelvű, Bécsben Raphael Hoffhalter tipográfiájában kinyomtatott kalendáriumot.¹⁴ De nem említette, és összefüggésbe sem hozta a magyar nyelvű naptárat Bornemisza korábbi másik magyar nyelvre átültetett művével, az *Elektrával*.

A szakirodalomban elsőként Pukánszky Béla említette az *Elektrát* a Hoffhalter-műhely nyomtatványaként a magyar nyelvű könyveket megjelentető korabeli német nyomdáról 1939-ben publikált tanulmányában.¹⁵ Német nyelvű értekezésében ugyan nem indokolta feltételezését, de valószínűsíthetően a titkon református tipográfus és a protestáns Bornemisza 1561. évi együttműködését¹⁶ alapul véve – szemben Gulyással – gondolhatott arra, hogy kettőjük kooperációja már korábban is létezhetett. Ezért vélelmezhetette a Bornemisza-művet a Hoffhalter-officina termékének.

⁹ Uo. 5. Oláh Szabolcs követve a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 144. sz. tétel leírását –, ahol a betűtípusokra hivatkozva a Hoffhalter műhely nyomtatványának vélték az *Elektrát* – elfogadta, hogy a nyomtató személye, Raphael Hoffhalter.

¹⁰ *RMKI* 35.

¹¹ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1682*. I. Band. Wien, 1883. 99. „Sine anno et typographi nomine” felsoroltak között az 530. számú tétel.

¹² Ferenczi Zoltán előadását az MTA I. osztályában 1923. október 8-án tartotta meg.

¹³ GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Bp. 1931. 131–134.

¹⁴ *RMNy* 165.

¹⁵ PUKÁNSZKY Béla: *Deutsche Offizinen im Dienste des ungarischen Buches*. = Gutenberg Jahrbuch 1939. 218.

¹⁶ *RMNy* 165.

Ugyancsak 1939-ben jelent meg Schulek Tibornak a Bornemisza Péter életét és tevékenységét gazdag forrásanyag felhasználásával feltáró monográfiája, amelyben ő úgyszintén Raphael Hoffhaltert nevezte meg az *Elektra* nyomdászának.¹⁷ Álláspontja szerint az 1558-ban a bécsi tipográfustól nyomdai készletet vásárló, a császárvárosban Bornemiszával ekkoriban ugyancsak ismeretséget kötő Huszár Gál közvetítésével jött létre a kapcsolat a görög drámát magyarra fordító szerző és Bécs jeles nyomdása, Raphael Hoffhalter között. Ennek ésszerű következményeként gyanítható Schulek az *Elektrát* Raphael Hoffhalter kiadványának. Álláspontja logikus, különösen annak ismeretében, hogy Huszár Gál és Raphael Hoffhalter 1557-től személyesen ismerhették egymást.¹⁸ Bornemisza Péter életrajzából pedig köztudott, hogy 1557 őszén beiratkozott a bécsi egyetemre, ahol a filozófiai kar hallgatója lett.¹⁹ Elviekben tehát a három érintett személy, akiknek sorsa a későbbiekben valóban összefonódott, csakugyan tarthatott fenn kapcsolatot egymással már 1558-ban. Ezt az érvelést elfogadva vált a szakirodalomban általános érvényű állítássá, hogy az *Elektra* kiadója Raphael Hoffhalter volt.

A valós tények azonban cáfolják az ésszerű feltételezést. Az *Elektrában* alkalmazott nyomdai anyaga ugyanis nem egyezik a Hoffhalter-officina tipográfiai jellemzőivel, az ott használt betűtípusok összességével. Bornemisza híres művét nem Raphael Hoffhalter, hanem más nyomtatta ki. A következőkben állításunk bizonyítására ismertetjük a bécsi Hoffhalter-műhely tipográfiai jellemzőit, részletesen felsorolva a műhely által ebben az időszakban, a kiadványaiban alkalmazott antikva és kurzív betűtípusokat.

Raphael Hoffhalter 1557-től kezdve rendelkezett azokkal az antikva betűsorozatokkal,²⁰ amelyeket bécsi tevékenysége alatt mindvégig a latin, illetve később a magyar nyelvű nyomtatványokban szerepeltetett. A reá jellemző tipográfiai sajátosságok szerint: a húsz sor méretű 292 mm-es szövegtípus a cím, fejezetcím, valamint a szedett iniciálék kiszédésénél alkalmazta. A legtöbb esetben a főrész szövegét a 118 mm-es antikva szövegtípussal,²¹ míg az elő- illetve utószót felváltva a 96 mm-es antikva vagy az ugyancsak 96 mm-es kurzív szövegtípusokkal szedte. Ez utóbbit, a 96 mm húsz sor méretű kurzív betűsört esetenként felváltva a 80 mm-es antikva szövegtípussal, használta a marginális jegyzetek kiszédésekor is. Az 1558. esztendő jelentős változásokat hozott a Hoffhalter nyomda életében. A műhely felszerelése számottevően gyarapodott. Kiadványaiban ekkor tűnnek fel azok

¹⁷ SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*. Sopron–Bp.–Győr, 1939. 20. és 22.

¹⁸ Huszár Gál 1557. október 26-án Heinrich Bullingerhez írott levelében a választ Raphael Hoffhalter bécsi címére kérte. LAMPE, Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 115.

¹⁹ VÉGH Ferenc: *Bornemisza Péter ifjúsága*. = It 1952: 516. – NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 47. – KATHONA Géza: *Bornemisza Péter névbejegyzése a wittenbergi egyetem anyakönyvében*. = ItK 1987–1988: 91. – SCHULEK: *i. m.* (17. jegyzet) 14.

²⁰ A 20 mm-es antikva kiemelőtípus, a húszsorméretük alapján 292, 118, 96 és 80 mm-es antikva szövegtípusok, valamint a 96 és 80 mm-es kurzív szövegtípusok.

²¹ A vizsgált időszakban a 118 mm-es betűtípus csak Raphael Hoffalternél fordult elő Bécsben, amelynek matricájával is rendelkezett. (L. 1. ábra). Ezért tudott újabb változatot önteni Huszár Gál Magyaróvárott felállított tipográfiája számára. Majd később, Debrecenbe menekülését követően a Huszár Gál által hátrahagyott nyomdai anyag részeként 1564-ben felújította ezt a betűsört. BÀNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa*. = MKsz 1986: 12.

az újonnan beszerzett, saját tulajdonú nyomdai díszek, illusztrációk, iniciálé sorozatai, nyomdász-jelvénye, amelyek megjelenésüket követően a tipográfus bécsi működése során nyomtatványaiiban végig felismerhetők, nyomdatermékeit pontosan azonosítják.

A Raphael Hoffhalter által 1558. esztendőben kinyomatott latin nyelvű kiadványokat az előzőekben leírt, a felsorolt betűsorozatok és könyvdíszek felhasználásával szerkesztett tipográfiai megjelenítés jellemzi. Ez lényegesen eltér a Bornemisza *Elektrájában* alkalmazottól. Ugyanis ott a címet, a fejezetcímet és a szedett iniciálékat egy másik, mérete szerint 7,5 mm-es antikva kiemelőtípussal, míg az előszót, valamint a dráma szövegét a 116 mm-es antikva szövegtípussal szedték. Az utószó a Hoffhalter nyomdában is előforduló, azzal egyező 96 mm-es kurzív szövegtípussal készült. A nyomtatvány illusztrálására egyedül a címlap hátoldalára (A₁b) nyomtatott két fametszet szolgált. A szerzőnek a keresztény közönség morális jobbítását célzó szándékát nyomatékosító 62×49 mm-es metszetek a Tízparancsolat „Ne ölj,” és „Ne paráználkodjál” erkölcsi parancsát illusztrálják.²² Díszítőelemként még szerepel a 7,0 x 4,5 mm méretű nyomdai cifra, amely a dráma szövegét zárja le, elválasztva egyben azt a latin nyelvű utószótól. A Hoffhalter által megjelentetett nyomtatványokban sohasem fordulnak elő az említett könyvillusztrációk, sem a cifra. Vagyis a Hoffhalter-féle tipográfia díszkészletével, beleértve a nyomdai cifráit is nem egyeznek az *Elektrában* találtakkal.

1558-ban Raphael Hoffhalter sajtója mellett Bécsben még két nyomda dolgozott. Nevezetesen az 1549-ben Ägid Adler által alapított officina, amely a tulajdonos halálát követően az özvegygel kötött házasság révén 1553-tól Michael Zimmermann tulajdonába került. A másik a Johannes Singriener által 1510-ben alapított tipográfia volt. Ekkorra már az alapító fiának, ifjabb Johannesnek tulajdonát képezte. A három nyomda anyagának összehasonlító vizsgálatát követően megállapítható volt, hogy a Bornemisza-műben található nyomdai anyag – a betűtípusok, valamint a nyomdai cifra – a korábbi Adler majd Zimmermann műhelyben alkalmazott nyomdai készlettel azonos.

Raphael Hoffhalter bécsi nyomtatványainak ismerete azonban tovább árnyalja a képet. Ugyanis éppen az 1558. évben két olyan nyomtatványról is tudomásunk van, amelyeknél kimutatható a tipográfusnak Michael Zimmermann-nal való együttműködése.²³ Ennek egyik bizonyítéka a né-

²² A 16. század közepén Bécsben működő nyomdák közül mind a Singriener, mind a Zimmermann nyomda rendelkezett olyan fametszetsorozattal, amely a bibliai Tízparancsolat illusztrálására szolgált. A tíz tagból álló fametszetsorozatot legtöbbször a nagyméretű falinaptárak illusztrálásakor használták fel. A Bornemisza műben szereplő Káin által elkövetett testvérgyilkosságot, illetve a paráznaságot szimbolizáló, a fürdőző Bethsábét megleső Dávid királyt ábrázoló metszetek nem egyezőek a Singriener nyomda azonos témájú metszeteivel. A feltehetően a Zimmermann officina nyomdai készletébe tartozó fametszeteket még nem sikerült azonosítani. Erre csak az említett nyomda teljes készletének ismeretében van remény, ami további kutatást igényel.

²³ A nyomdai vállalkozásból élő, egy városban tevékenykedő Michael Zimmermann, valamint Raphael Hoffhalter tipográfusok, akik elvileg egymás konkurensei voltak, mégis szokatlan módon együtt működtek. Ebből arra következtetünk, hogy a bécsi Adler nyomdában való 1553-as foglalkoztatása előtt a Zürichből a császárvárosba érkező Zimmermann (DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1982. 49.) és Raphael Hoffhalter korábról ismerhették egymást. Nagy valószínűség szerint Zimmermann már a svájci városban, mint nyomdász dolgozhatott, és ennek során még akkor, ott kapcsolatba kerülhetett a betűöntő és mintametsző Raphael Hoffhalterrel. Feltevésünket erősíti, hogy Hoffhalter 1556-ban bécsi működését azzal az elwangeri Kaspar Krafttal közösen kezdte meg, aki korábban, mint betűöntő az Adler–Zimmermann-tipográfiával szoros munkakapcsolatban volt. Közös együttműködésük eredményeként 1555-ben a szír nyelvű János evangéliumát (Denis 541), 1556-ban pedig szír nyelvű könyvet (Denis 546) adtak ki. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy Raphael Hoffhalter Zimmermann hívásának eleget téve változtathatta meg hirtelen Lengyelországba való visszatérésének szándékát és költözött családjával

met-római császárrá megválasztott Ferdinándot köszöntő, *Triumphus D. Ferdinando I.*²⁴ című kötet volt. Köztudomású, hogy Miksa nagy ünnepeket rendezett apja, I. Ferdinánd tiszteletére, amikor császárrá koronázásáról Frankfurtból visszatért Bécsbe. Az ünnepeken az egyetem vezetése is képviseltette magát. Az újdonsült császár köszöntésén Georg Ederrel együtt több tanártársa is részt vett. Az egyetem rektora köszöntő beszéde mellé átnyújtotta I. Ferdinándnak, az ünnepi alkalomra elkészült ajándékkötetet. Ez tartalmazta Georg Edernek ott, akkor elmondott szónoki köszöntőbeszédét is, valamint az egyetem tanárai által az új császár tiszteletére írt üdvözlő verseket.²⁵ Ezt az ünnepi kiadványt nyomtatójának, Raphael Hoffhalternek erre az alkalomra időzítve kellett kinyomtatnia. Am minden bizonnyal kicsúszhatott a megadott határidőből.²⁶ Véleményünk szerint ezért fordulhatott elő szokatlan módon, hogy a konkurens Michael Zimmermann is segédkezhetett felszerelésével az ajándékba adott kötet kinyomtatásában. Ugyanis az utolsó két füzetnek saját készletével²⁷ történt kinyomtatásakor maga is hozzájárult ahhoz, hogy az újdonsült császár számára átadandó ünnepi kötet időre elkészülhetett. Az impresszumban viszont egyedül csak Raphael Hoffhalter neve olvasható.

---

együtt Bécsbe. (1553. május 27-i keltezésű az az írásos tanúsítvány, amelyet a zürichi tanács Hoffhalter eredeti lengyel nevére – Skrzetusky – állított ki „Posnonia in Polen” történő visszatérése céljából. BORSA Gedeon: *Hoffhalter-problémák*. In. *Könyvtörténeti írások*. I. Bp. 1996. 209). Így értelmet kap, hogy miért segítette ki az időzavarba került Hoffhaltert a konkurens Zimmermann nyomda 1558-ban.

²⁴ EDER, Georg: *Triumphus D. Ferdinando I. Ro. Imperator i... archigygnasii Viennensis nomine... renunciatus... Ad eundem Panegyrica aliquot doctissimorum hominum ... carmina*. Denis 590 – RMK III 5271 – VD 16 E 550.

²⁵ A 16 szerző, közöttük Zsámboky János verseit tartalmazó kötet elnyerte az uralkodó tetszését, amelynek következtében hamarosan megerősítette az egyetem privilégiumait, valamint nagyapja, I. Miksa idejében meghonosodott ünnepi alkalmakkor rendezett költőkoronázások hagyományának felelevenítését is engedélyezte. Érdemes itt megemlítenünk azt is, hogy a feltételezések szerint július 12-én a bölcsészeti kar megtartotta első ünnepélyes „költőkoszorúzását,” amelyen talán a bécsi magyar diákság előadhatta Bornemisza *Elektráját* SCHULEK: *i. m.* (17. jegyzet) 17. – OLÁH: *i. m.* (8. jegyzet) 5. – ALMÁSI Gábor: *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*. = AETAS 2005: 28–29. – FULTON, Elaine: *Catholic belief and survival in late sixteenth century Vienna: the case of Georg Edre (1523–87)*. Aldershot, 2007. 56–57.

²⁶ Ebben minden bizonnyal nem a nyomdász, Hoffhaltert terhelhette a felelősség. Valószínűleg a szerzőktől csak későn kaphatta meg a publikálásra szánt írásaikat. Megjegyzendő, hogy Hoffhalter pontosan az üdvözlő kötetel azonos időpontban nyomtatta ki azt az egyleveles nyomtatványt, amely Bartholomeus Reisacher *Corona Caesare* című képversét jelenítette meg. A fába metszett császári korona gyöngydiszeibe illesztett betűk ügyes elhelyezése bravúros tipográfiai megoldást, s vele együtt időt igényelt. Ezt az egyleveles nyomtatványt az ajándékba szánt kötetbe ragasztva adták át az új császárnak.

²⁷ Az utolsó két, „S” és „T” jelű füzet a Zimmermann officina készletébe tartozó 7,5 mm-es antikva kiemelőtípussal, valamint a 116 mm-es antikva szövegtípussal nyomtatták, akárcsak az *Elektrát*. (L. 4. ábra).

A másik munka, amelyet szintén Hoffhalter nem egymaga készített, Wolfgang Lazius *Commentarium rerum Graecarum libri II, quibus tam Helladis quam Peleponnesi...* című műve volt.²⁸ Ennek nyomtatásában a betűtípusok alapján megállapíthatóan Hoffhalter mellett saját készletével ugyancsak részt vett Michael Zimmermann, továbbá az ifjabb Johannes Singriener is. Feltételezhetően, mivel a három bécsi nyomdász közösen működött közre a díszes, reprezentatív kötet megjelenítésében, ezért hármójuk nevének a címlapon történő szerepeltetésétől ez esetben inkább eltekinthettek. Ezért a mű a tipográfusok nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Az említett két nyomtatványnak jelentős részét saját felszerelésével azonban Raphael Hoffhalter nyomtatta. Az ifjabb Singriener és Michael Zimmermann a maga betűkészletével csupán csak a kötet néhány füzetének megjelenítésében működött közre. A későbbiek során nincs ismeretünk más olyan, a Hoffhalter-officina által megjelentetett kiadványról, amelynek nyomtatását ne egyedül, hanem másokkal együtt közösen végezte volna. Raphael Hoffhalter a nyomtatóműhelyében készült köteteket saját készletével nyomtatta. Amikor pedig más műhely számára dolgozott, mint például 1560-tól a Jezsuita Kollégium nyomdájában, akkor nevét az esetek döntő többségében feltüntette az impresszumban.²⁹ Éppen ezért kizárjuk annak lehetőségét, hogy az *Elektrát* a Zimmermann-féle készlettel esetleg Hoffhalter nyomtatta volna.

A fentiek összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az eredeti görög szöveg alapján Bornemisza Péter által átdolgozott és magyarra fordított Szophoklész tragédia kiadója Bécsben Michael Zimmermann tipográfiája volt. Ezek alapján az *RMNy* 144. tétele az alábbiak szerint módosul:

BORNEMISZA Péter: Tragoedia magiar nelyenn az Sophocles Electriaiabol. Nagiob rezre forditatot éz [!] az kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaul szepen iateknek mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizza Peter deak által. (Viennae Avsriae) MDLVIII [Michael Zimmermann].

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiája eddig a Zimmermann műhelyben (1553–1565) készült magyar nyelvű nyomtatványt nem ismert, de számon tartja az előd, Ágidius Adler tipográfiájában 1549–1551 között nyomtatott magyar nyelvű munkákat (*RMNy* 80, 81). Vagyis az utód, Michael Zimmermann számára nem volt előzmények nélküli magyar nyelvű nyomtatvány megjelenítése.

BÁNFI SZILVIA

²⁸ VD 16 L 846. A reprezentatív kiállítású nyomtatvány három tipográfus közös munkája. Michael Zimmermann készletével készül az első, számozatlan füzet 2–4 levele, a címlap verzójára nyomtatott Lazius portréját ábrázoló rézmetszet, az „L–M” füzetek közé kötött ugyancsak számozatlan két levél, továbbá a két térképmelléklet (rézmetszet). Raphael Hoffhalter felszerelésével nyomtatták a címlapot, a „B–R” (utóbbi csak két levélből álló) füzeteiket, míg az „S–Y” füzeteiket a Singriener nyomda betűtípusaival szedték ki.

²⁹ OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. VD 16 O 530 – DES FREUX, André: *De Vtraque Copia, Verborvm Et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius & iucudius edisci, ...* VD 16 D 599 – DESPANTERIUS, Johannes: *Io. D. Ninivitaie, grammaticae Institvtionis Libri Septem: una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiaria interpretatione, per Sebastianum Duisburgensem in compendium redacti*. Viennae, Austriae: In Aedibus Iesv. Excudebat Raphael Hoffhalter, [1560–1562?] Prievizda, SK Piarista könyvtár, jelzete: Pr 3422.

IDE KERÜL AZ 1a és 1b ÁBRA (FEKVŐ)

A Æ B C D E G H I K L M N
O P Q R S T V X Z , =

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Y Z Q U
A Æ C E G I K L M N O R S T V Z a ã ä å b c d e è é ê ë ð ñ
h i j k l m n ñ o ó ò ô õ ö æ p q r s t u v w x y z
v x y z & . , : ; ? - =)

M V f a g e d u m b r e u i b u s m i h i f u g g e r e g r a t a c a
O m n i b u s i n u i c t i p r æ c o n i a C æ f a r i s , v l t r o (n æ t i
E x o p t a t a d i u m e l i o r i b u s v t e r e p e n n i s ,
C æ f a r a d e s t e t e n i m n o s t r i s p e s v n i c a r e g n i ,
F e r d i n a n d u s , a u i s G e r m a n i s e d i t u s , v n u s
C e u c a p u t I m p e r i j , q u i T e u t o n a r e g n a g u b e r n a t .
A p r i m a r e p e t a m s i c u i u s o r i g i n e s t i r p e m ,
H e i m i h i d e f i c i e n t i n t a l i c a r n i n e v i r e s .
E s t q u i a c e u r e f e r u n t a n n a l e s , r e g i b u s o r t u s ,
H a u d q u i b u s e x i g u a m d e b e t G e r m a n i a l a u d e m
Q u o r u m s i t e n u i p r æ c o n i a d e b i t a v e r f u ,

2. ábra. A Zimmermann-nyomda 7,5 mm-es kiemelőtípusa és 116 mm-es szövegtípusa

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R R S T V W X Y Z Q U I Q U
a ã ä å æ a c a s a t b c d e e è é ê ë ð ñ f f g h i i i i i i j j k l l m n o ó ô õ ö æ
p p p q q q r r s s s t t t u u u v v w x y z Et & §
. , : ; ? - =) (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 9

Thomas Bakocz de Erdewd. Cardinalis Stri
goniensis mortuus in mense Iunio. Anno 1521.
Cui successit Georgius Zachmar eodem anno.
Eodẽ Anno, Maria Regina deducta in Hun-
gariam, excepta fuit Buda, à Rege Ludonico in
mense Iunio.

3. ábra. A Hoffhalter- és a Zimmermann-nyomdában is használt 96 mm-es kurzív szövegtípus

TRIVMPHVS D. Ferdinando I. Ro.

IMPERATORI INVICTISS. P. P.

AVGVSTISS. ARCHIGYMNASII VI-
cennensis nomine pro felicibus Impe-
rij auspicijs renunciatus.

PER D. GEORG. EDER I. V. D.

Ces. S. Maiestatis Consiliarium, & pro
tempore Rectorem.

AD EVNDEM PANEGYRICA A-

liquot doctissimorum hominum carmina, eius-
dem scholæ nomine, pro communi congratula-
tione de Imperij fascibus tam feliciter
adeptis, conscripta. QUORUM A V-
TORVM nomina se-
quens exhibet pa-
gina.

VIENNÆ Austriæ excudebat

Raphael Hofhalter.

ANNO M. D. LVIII.

Sic quoque longa trahent triplices tibi fila forores,
Regnum bonis abundet ut fluentibus.

MAGNIFICVS RECTOR D.
Georgius Eder I. V. D. &c. suo &
Academiz nomine.

Hic quodcunq; vides, quiddam tenet ambitus orbis,
Fluminis instar abis.
Omnia vertuntur, premit vrgens cuncta vetustas
Nil sine fine manet,
Ardua rumpuntur vallatis moenia fossis,
Altaq; recta cadunt,
Magnanimus vires Heros amittit, & omne
Quod fuit ante, fugit,
Magnus Alexander quorsum, quorsum Hector &
Gloria Dardanidum? (ingens
Nonne velut fumus tenuis fugere per auras,
Nil nisi fama subest.
Sed manet æternos durans doctrina per annos,
Ingenijq; decus.
Cuncta quidem mortis telo rapiuntur acerba
Interitumq; ferunt.
Sed floret studijs dos acquisita probatis,
Nec perijisse potest.
Doctorumq; licet membris mors saeva minetur,
Non nocet ingenio.

Corpore

Corpore sed vivit fragili tellure sepulto,
Perpetuoq; manet.
Mæonides testis vates, quem scripta celebrem,
Et sua vena facit.
Ergo triumphali rediens nunc Cæsar honore,
Imperijq; caput.
Te tali reducem plaudens Academia vultu,
Excipit atq; petit,
Ut se defendas, nullo monitore quod ante
Cæsar amice dabas.
Perfarum utq; tibi Regis succurrat imago,
Egregiutq; labor.
Qui quantum dubio traheretur Marte, nec hostis
Tutus ab ense foret.
Attamen eximium capiti substravit Homeri,
Strennus ille librum.
Et sic cum redijt superato Victor ab hoste,
Legit in Iliade.
Sic licet incubant tibi grædia sceptræ Monarchæ,
Quem caput orbis habet?
Non tanè ex animo tibi turba Scholastica ceda.
Sed veneranter ames.
Sic te perpetua donabit laude vicissim,
Esseq; grata volet.
Hoc ego, Rectoris qui nunc insignis honore,
Muneribusq; feror:

S Nomi-

4. ábra. Az I. Ferdinánd számára készült ajándékkötet,
Georg Eder: Triumphus D. Ferdinando I. Ro. imperatori... című mű címlapja
a Raphael Hoffhalter által nyomtatott részlete (R_{4b}),
valamint a Michael Zimmermann készítette „S” jelű első levél

TRAGOEDIA
MAGIAR NELVENN, AZ
SOPHOCLES ELECTRAIABOL
 Na giob rezre fordítatot, ez az Kerez
 teneknek erkoec zóknek iobitafokra
 peldaül szepen iateknak mogia
 fze rint rendeltetet Pesti
 Bornemizzá Peter
 deak által.

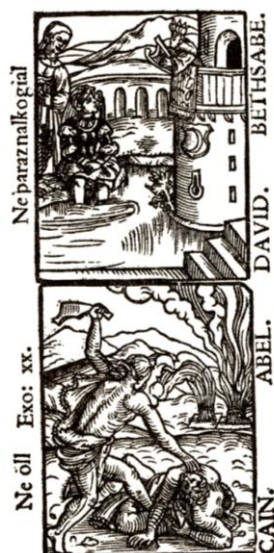
*

*Electra Sophoclis à Petro Abite
 mo Pestino, Georgij Tameri. Aidi
 tore, ungarico Idiomete reddita.*

Luc: VI.
Iai neček kikueüettek most,
mert meg sírtok.

M. D. LVIII.

NEMES, ES VI
TEZLOE PERNESZICH
 Giorginek. Az Nagifagos Nadafdi
 Thamas vramnak, Magyar orfzagnak
 Nadrispania, Es az Romai Kiral oe
 felfege hell tartoia fue fzoigaiának es
 Tanaczofának Nekem bizot vramn-
 ak, es Istenben szerelmes Atiamnak,
 minden Isteni kegelmet es Bekefeg-
 et, az Christufnak alta
 la keua nok.

* * *

Mikor az Beczi tanulo nemes v-
 raim kertek volna hogi valami iate.
 kot magyarul szerzenek Kiucl az vra-
 kat vigasztalnak. Iolleh et elegnek ma-
 gam nem tartot tam mert ez fele iraf-
 ba nemfogatam, mind azon által.
 A ij keua

5. ábra. Bornemisza Péter: Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiabol...
 (Kolofon: Viennae Avstriae. Octauo calend: Iunij. 1558).
 Címlapja és a Perneszych Györgyhöz írt ajánlás részlete

Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhöz (1615). A Thurzó-udvarok majdnem két századon keresztül (a 15. század végétől a 17. század első feléig) fontos szerepet töltek be Közép-Európa művelődéstörténetében. A család biccsei udvara a magyarországi későhumanizmus jelentős központja volt a 17. század elején. A családfő ekkor a nádor, Thurzó György (1567–1616) volt. A Thurzók mecenatúrájáról, könyves műveltségéről megjelent monográfia és adattár¹ összegzi azokat az adatokat, amelyek a szakirodalomból, illetve a saját kutatásaimból ismertté váltak. Itt csak utalnék arra a tényre, hogy Thurzó Györgynek kiterjedt hazai és nemzetközi levelezése csak részben ismert, főként a wittenbergi egyetemen kapcsolatos iratanyag.² Thurzó Györgyöt mint gyűjtőt, művelt embert és magas rangú királyi méltóságot tisztelte több krakkói személyiség is. Ezek közé tartozott a bölcész- és orvosdoktor Sebastjan Steszkowski, aki Thurzó Györgynek ajánlotta orvosi munkáját a flebotómiáról és lázról (*Opera medica duo*. Kraków, 1616).³ A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia (RMNy) mutatóiból jól követhető a Thurzók és a bártafi nyomdász, id. Klöss Jakab, illetve a lőcsei (1617–1623), majd kassai (1623–1629) tipográfus Daniel Schultz kapcsolata, de azt nem tudtuk, hogy utóbbit már Magyarországra költözése előtt is ismerte a nádor. Ennek bizonyítéka az alább közölt levél: Krakkó, 1615. május 19.⁴ Schultz krakkói évei azonban továbbra sem ismertek.

A levél szövege:

Illustrissime Domine D. Domine colendissime.

Praemissa salute seruitiorum meorum paratissima commendatione etc.

Historia testantur Alexandrum Magnum adeo delectatum fuisse scriptis Homeri, vt illum ad verbum edidicerit, ac dormiens etiam cervicali suppositum voluerit, quo facto Imperator et Monarcha suo tempore inuictissimus significare voluit, nihil esse laudabilius et conuenientius homini ad nobilitatem nato virtutis studio et amore literarum quae literae perpetua possunt esse monumenta, vel nimum ipsorum apud posteros et subsequentes publicanda. Cum autem Illustrissimam Celsitudinem Tuam non dissimilem quoque commendet fauor et beneuolentia, qua in honestas disciplinas et earum cultores natura quadam propensus es, hanc *Scholae Salernitanae de conservanda valetudine institutionem* tuo nomini consecrare volui, nihil dubitans Illustrissimam Celsitudinem Tuam, illam laeto ac lubenti animo excepturam.

Interim me singulari munificentiae Illustrissimae Celsitudinis Tuae cum obsequijs meis quam diligentissime commendatum esse cupio.

Datum Cracouiae 19. Maij Anno Domini 1615

Illustrissimae Celsitudinis Vestrae Infimus Seruitor

Daniel Schvltz

Typographus Cracouiensis

¹ SAKTOROVÁ, Helena: *Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzo*. Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. A kötet tartalmaz egy teljes, a Thurzókka kapcsolatos könyvtártörténeti bibliográfiát is. A szerző magyar nyelvű összefoglalását a kérdésről lásd: SAKTOROVÁ, Helena: *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 142–157.

² *A Thurzó család és a Wittenbergi egyetem. Dokumentumok és rektor Thurzó Imre irásai 1602–1624*. Sajtó alá rend.: DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1989. JATE BTK. /Fontes rerum scholasticarum. I./

³ S. Steszkowski levele a biccsei Állami Levéltárban (Štátny archiv Bytča, Fond Oravský komposesorát, Turzovská korešpondencia) OK–TK, j.č. 543.

⁴ Biccse, Állami Levéltár (Štátny archiv Bytča, Fond Oravský komposesorát, Turzovská korešpondencia) OK–TK, j.č. 526.

Ebben a levélben Daniel Schultz összehasonlítja Thurzó Györgyöt mint kivételesen művelt és egyben nagytekintélyű embert Nagy Sándor személyiségével, aki ismert volt arról, hogy csodálta Homérosz műveit, melyeket fejből megtanult és alvás közben a vánkos alatt tartotta azokat. Dicséri Thurzó György mecénási tevékenységét, és tájékoztatja arról, hogy neki ajánlja az egészségtani kézikönyvet, a *Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine institutió*t. Kinyilvánítja reményét, hogy ezt a könyvet Thurzó György elfogadja.

Daniel Schultz a levelet, mint „Typographus Cracouiensis” írta alá. Sajnos krakkói tevékenységéről sem adatokat, sem szakirodalmi utalást nem találtam.

V. Ecsedy Judit röviden összegezte az eddigi adatokat Daniel Schultzról:⁵ tudjuk, hogy Bártfán tanult könyvkötőnek és nyomdásznak és id. Klöss Jakab löcsei nyomdában dolgozott. 1617–1622 között saját officinát vezetett Lőcsén és utána 1623-ban, a kassai nyomdász Festus János halála után, letelepedett Kassán. Ide átvitte a löcsei nyomdájának berendezését és itt működött haláláig, 1629-ig.⁶ Feltételezhetjük, hogy Krakkóban nem volt önálló nyomdája, lehetséges, hogy más krakkói műhelyben dolgozott.

A levél szerint Daniel Schultz Thurzónak ajánlotta a fent említett, ismert, kedvelt és gyakran kiadásra került egészségtani kézikönyvet. Miután ilyen krakkói nyomtatvány még nem került elő, feltehetjük, hogy csak a kiadási szándék létezett. Mindenesetre Schultz Lőcsén megjelentette 1617-ben (*RMNy* 1143).⁷ Ezt azonban a szepesi káptalan kanonokjainak Franyay Istvánnak, Feyerdő Mártonnak, Sicula Balázsnak és más tisztviselőnek ajánlja.⁸

A Thurzó család kapcsolatai Daniel Schultzcal nem szakadtak meg Thurzó György halálával. A löcsei műhelyben jelent meg Izák Abrahamides (1557–1621) gyászbeszéde, melyet a nádor felett mondott el (1617: *Oratio exequialis*).⁹ Abrahamides ezt Thurzó Imrének, Thurzó György fiának ajánlotta. Daniel Schultz adta ki Elias Ursinus (1580–1627) prédikációjának szövegét III. Thurzó Szaniszló (1576–1625) halálakor, ajánlotta az elhunyt fiainak IV. Szaniszlónak († 1627), Ádámnak († 1635) és I. Mihálynak († 1636).¹⁰ A kassai műhelyben jelent meg (1625) Peter Zabeler (1578–1645) halotti beszéde a család szepesi ágából való Thurzó Szaniszló felett, aki 1622-től volt az ország nádora.¹¹ Temetése Lőcsén volt 1626. január 12-én.¹²

SAKTOROVÁ, HELENA

⁵ ECESEDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi Kiadó, 91–94.; *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok. Martin, 1992. Matica slovenská, 242.

⁶ *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok. Martin, 1992. Matica slovenská, 242. ECESEDY J., V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi kiadó, 92, 94.

⁷ ČAPLOVIČ, Jan: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700*. Martin, 1972. Matica slovenská, Nr. 748.

⁸ A káptalan tagjainak tevékenységére lásd: HRADSZKY, Josephus: *Initia progressus ac praesens status capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901. Typis Dionysii Buzás, 419, 425, 417.

⁹ ČAPLOVIČ: *i. m.* Nr. 745.; *RMNy* 1141.

¹⁰ ČAPLOVIČ: *i. m.* Nr. 520.; *RMNy* 1364.

¹¹ ČAPLOVIČ: *i. m.* Nr. 522.; *RMNy* 1366.

¹² *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. VI. zväzok. Martin, 1994. Matica slovenská, 152.

Sárospatakat dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből. Jan Amos Komenský, latin nevén Comenius, változatlanul a 17. század leggyakrabban idézett pedagógusai és nyelvészei közé tartozik. Néhány évtizeddel ezelőtt olyan jelentős pedagógus méltatta munkásságát, mint Jean Piaget és pár éve Genfben újra kiadták latin eredetiben és azzal párhuzamos francia fordításban egyik kevésbé ismert nyelvészeti munkáját, az 1648-ban vagy 1649-ben Elbingában kinyomtatott *Novissima Linguarum Methodus*.¹ Nem hiszem, hogy létezne teljes és tökéletes Comenius-bibliográfia, bár néhány éve Anežka Bad'urova készített egy ilyen igényű bibliográfiát Prágában² – engem mindenképpen meglepett a British Libraryben található, csupán angol földön megjelent Comenius-nyomtatványok sokasága. Ezek 1620-tól a század végéig kisebb-nagyobb hullámokban öntötték el az angol könyvpiacot, többnyire a latin nyelv tanítását, vagy népszerűsítését célozva, de van köztük számos angolra fordított politikai vagy kegyességi mű is. A fáradhatatlan Samuel Hartlib mellett (aki egyébként 1662-ben elhunyt) a „Comenius angol hívei” címszó alatt legalább annyi nevet lehetne összeszedni, mint hajdan Herepei János tette a „Az öreg Comenius néhány magyar híve” című dolgozatában.³

Ezúttal egy olyan Comenius kiadványt szeretnék ismertetni, amelyiknek szövegei néhány rövidebb szövegrészlet (pl. a „Ratio Methodi Comeniana”) kivételével jöllehet már Sárospatakon korábban⁴, valamint az 1657-es amszterdami összkiadás második és harmadik kötetében⁵ megjelentek, a londoni könyvpiacra csak 1664-ben, a Magyarországra és a magyarokra irányuló angol figyelem csúcspontja idején láttak napvilágot. 1664 Angliában nem csak a Gusztáv Adolf-kultusz óta külföldivel szemben példátlan, az angol Zrínyi-életrajz által jelzett óriási Zrínyi Miklós-kultusz éve, de ebben az évben jelenik meg Nadányi János *Florus Hungaricus*ának angol kiadása is, meg több általános tájékoztató mű Magyarország és Erdély földrajzáról és történelméről. Ekkor indul többéves diadalútjára „Berenius”, a Londonban megtelepedett Jászberényi P. Pál kétnyelvű, latin–angol nyelvű könyve, a *Fax nova linguae latinae*, amelynek latin előszavában a szerző természetesen hivatkozik Comeniusra, akit személyesen ismert és nagyon tisztelt. 1664 olyan év, amikor Magyarország még Samuel Pepys naplójába is belekerül, mert a londoni kávéházakban nagy izgalmat keltenek a török felett aratott győzelmek hírei.⁶ Ebben az évben több Comenius-mű is megjelenik Londonban, tehát úgy tűnik, ekkor találkozik a nagy pedagógus angliai kultusza a magyar vonatkozású kiadványok iránti szélesebb körű érdeklődéssel. Thomas Parkhurst könyvkereskedő költségén kiadják például a Sárospatakon írt, és már Comenius távozása után, 1656-ben ott kinyomtatott *Schola ludus*.⁷ Ez az iskoladráma az amszterdami összkiadásra alapul, benne van

¹ Franciára fordította Jean Honoré, a bevezetőt írta Etienne Krotky, Librairie Droz, Genève, 2005.

² BAD'UROVA, Anežka: *Bibliography of Works of John Amos Comenius printed before 1800*. Prague, 2007. Academy of Sciences.

³ *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár XVII századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./ 394–418.

⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1636–1655*. 2431. Míg a pataki kiadvány nyolcadrét alakú és 267 lapos, a londoni összesen 299 lap terjedelmű negyeddrét kiadvány. Mivel a pataki kiadványt címlapja kivételével nem tanulmányozhattam, a teljesen pontos összehasonlításra nem volt alkalmam.

⁵ COMENIUS, J. A.: *Opera Didactica Omnia*. Amsterdam, 1657. Tom. II. pars III. 451–717., Tom. III. 108–112.

⁶ *The Diary of SAMUEL PEPYS* (with an introduction by G. Gregory SMITH): London, 1920. 274, 275.

⁷ Teljes címe: *JOHAN-AMOS COMENII Schola- Ludus seu Encyclopaedia Viva, h. e. Januae Linguarum Praxis Comica*. London, 1664. (RMK III. Pótlások: 6468). Bár Bad'urova bibliográfiája számontartja, az RMK szerint Magyarországon nincs példány belőle.

Comenius már ott írt előszava (a kötet A2–A5 lapjain), valamint az eredeti, 1654. április 24-én kelt, hat sárospataki magyar iskolai kurátornak ajánlott előszó, és ezt követi a nyolc részből álló, voltaképpen „Janua Linguarum Praxeos Comica” 417 lapon. Aki tehát kézbevette ezt a már 1663/64 januárjában hatóságilag kiadásra engedélyezett művet, nem fog csodálkozni azon, hogy egy másik, ugyancsak Londonban kiadott Comenius-nyelvkönyv legelső lapján felbukkan egy, a fejedelmi lelkész Medgyesi Pálénál sokkal kevésbé ismert, sárospataki tanár neve.

Az illetőt Ecsedi Jánosnak hívják, aki ha latinosan írja a nevét, „Etsedi”-ként szerepel a korabeli kiadványokban. Ő az, akinek a neve azonnal szembeötlik az *Ars oratoria* előszavában. Comenius, mint a sárospataki ‘triclassis’ moderátorához,⁸ vagyis tanárához, hozzá intézi lelkes kezdőmondatait:

„Si Ternarius recte numerus perfectus, omnisque in rebus perfectionis mensura est, ut Aristoteli visum, illud... scriptum reliquit: gaude, Etsedi, honorem cum contingere Tibi, ut Latinae Scholae nostrae Triclassis tertia, hoc est, suprema, ad perfectionem adspirans, Tuae committatur Prudentiae. Tu ecce Latinae Linguae studium hac in Schola absolves! Tu Latinitatis purae candidatulis nostris Latinus pater eris!”

Más szóval Comenius Ecsedit itt a tanítványok „tisztá latinságának atyjaként” üdvözli és élteti. Mielőtt rátérnék arra, mit tudunk még Ecsedi Jánosról, részletesebben szeretném ismertetni a szóban forgó és az *RMK*-ban eddig nem szereplő 1664-os londoni kiadványt.

A szakirodalom már régóta tud róla, hogy bár Comenius Sárospatakon hét osztály felállítását tervezte, ezekből csupán hármat sikerült felállítania, de ezeknek megnyitásokor mindhárom alkalommal hosszabb-rövidebb felavató beszédet tartott.⁹ Ezek közül az elsőt Tolnai Istvánhoz, a másodikat Kaposi Pálhoz, végül a harmadikat Ecsedi Jánoshoz intézi, az ajánlásokat latin nyelvtannal, illetve nyelvkönyvvel egybekötve. A harmadik, 1652-es, 267 lapra rúgó kiadvány az „Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium, rerum et linguarum ornamenta exhibens, in usum scholae Patakiniae editum” címet viseli.¹⁰ Miután Comenius Amszterdamba költözött, a pataki szövegeket újranyomatta az *Opera didactica omnia*-ban, ahol azok a „Pars III. Exhibens ea quae ab Anno 1650 usque ad annum 1654 in Hungaria fuerunt acta” alcímmel jelentek meg. Ennek a több mint ezer oldalas szöveggyűjteménynek a 451-től 756 lapig terjedő része az „Eruditionis scholasticae”, amin belül az Ecsedi Jánoshoz írt előszó három fólió lapot tesz ki.¹¹ Fennmaradt Comenius pataki búcsúbeszéde is, ami megjelent az *Opera didactica*-ban csakúgy, mint egy külön, *Latinitatis Schola Triclassis* című amszterdami kiadványban, ahol a morva pedagógus köszönetet mond a már elhunyt Rákóczi Zsigmond, a pataki iskola fő támogatója mellett Tolnai Dali Jánosnak, Klobusiczky Andrásnak és Veréczy Ferencnek, továbbá név szerint a pataki osztályok öt tanítójának.¹² Érdekes módon Ecsedi János neve hiányzik ebből a szinte minden fontosabb pataki embert méltató búcsúbeszédéből.

⁸ Az előszót említi az *RMNy*: 2431. Ecsedi azonosításában segítségemre volt P. Vásárhelyi Judit, akinek ezúton mondok köszönetet.

⁹ HÖRCSIK Richárd: *Comenius és a magyar művelődés*. Bp. 1994. 38. Az avatóbeszédnek külön kiadványként sorra megjelentek.

¹⁰ Lásd a 4. lábjegyzetet: *RMNy* III. 1636–1655. 2431.

¹¹ COMENIUS, J. A.: *Didacticum Operum*. Pars III. Amstelodamii, 1657. 451–453.

¹² COMENIUS, J. A.: *Latinitatis Schola Triclassis per Vestibulum, Januam, Atrium...* Amstelodami, 1657. 104.

A fent említett 1657-es amszterdami kiadvány előszavában a Lorántffi Zsuzsannának kijáró obligát köszönet mellett Comenius még külön megköszöni a „Gyöngyösi László nevű igen kiváló ifjúnak”, hogy egy hiányzó könyvének példányát magával hozta Hollandiába. (Itt a többi közt a *Lexicon Atriale Latino-Latinum*ról van szó, ami csak 1657-ben Amszterdamban láthatott napvilágot, de mint az *Opera didactica* IV. részének bevezetőjéből kiderül, az Utrechtbe peregrináló magyar diákok, köztük Gyöngyösi II. Rákóczi György parancsára elhozták Comeniusnak a *Ianuae Linguarum Praxeos, Schola Ludus*nak egy Patakon frissen megjelent példányát is).¹³ A fentebb dicséért Gyöngyösi szintén sárospataki diák volt, Utrechtben 1656-ban Daniel Voetiusnál disputált *De divisione entis in substantiam...* címmel,¹⁴ s talán az ő testvéröccse volt az a Gyöngyösi András, aki másodmagával 1663 tavaszán Oxfordban járt és ott kapott segítyt az egyik kollégiumtól.¹⁵

Az *Ars oratoria* teljes címe nem érdektelen, címlapján ugyanis ez áll:

Johannis-Amos COMENII... *Ars Oratoria, sive Grammatica Elegans et Eruditionis Scholasticae ATRIUM, Rerum & Linguarum Ornamenta exhibens* ....

amit négy újabb sor követ, majd egy kurzívval szedett információ arról, hogy ez az anyag első ízben jelenik meg Angliában, ami az eladhatóság szempontjából lényeges:

Omnia Autoris ex mente et suasu nunc primo in Anglia recusa. Kiadta Roger Daniel, Londonban.

A mű terjedelme mintegy 299 oldal, amiből az „Epistola Nuncupatoria” (ez az „Etsedit” köszöntő ajánlólevél) négy oldal, utána „Ratio Methodi Comenianae” két lap, hogy aztán azt az „Artis Oratoriae sive Grammaticae Elegantissimae” kövesse 102 és az „Eruditionis Scholae Atrium” 127 oldalon. Ezt kiegészíti egy „Grammatica Janualis” (48 oldal) és egy 16 oldalas „Praefatio”-val ellátott szöveg, amit 127 lapon követ az „In Latinitatis Atrium”.

Mint már említettem, mindez kisebb változtatásokkal már megjelent Amszterdamban, az 1657-es Comenius-összkiadásban. Ugyanakkor az Ecsedinek írt ajánlólevél néhány helyen eltér az amszterdami kiadás szövegétől, így például az ötödik sorban „hoc est” áll az amszterdami „h. e.” rövidítés helyett, a következő sorban a londoni kiadás nagy kezdőbetűvel írja a „prudentiae” szót és ugyancsak nagybetűvel a hetedik sor „pater” szavát. Végül (itt csak az első oldal eltéréseivel foglalkozom) a tizenegyedik sorban „partim” áll az alighanem sajtóhibás amszterdami „partam” helyett. Más szóval az angol nyomdász, vagy annak latinul jól tudó lektora gondosan végigolvasta Comenius szövegét, mielőtt hozzáfogtak volna kinyomtatásához.

Comenius legkedveltebb angol nyomdása Roger Daniel volt, aki 1667-ben hunyt el –, nyomdája címéül a Pater-noster Row-t adja meg, nem messze a Szent Pál katedrálislól, az akkori London egyik legforgalmasabb környékén. Daniel már 1662-ben kiadta Comenius *Janua Linguarum Trilinguis*ét, s az angol–latin–görög szójegyzék előszavából kiderül, hogy az amszterdami számuított egyenesen Roger Danielnek „az igen híres könyvárusnak” küldte azt kiadásra még 1659-ben.¹⁶

¹³ „... jussu Celsitudinae Principis typis excusum, cujus & exemplar accepi”, *Comenii Didacticum Operum*. Pars IV. 1. A *Schola Ludus* pataki, Georgius Renius által nyomott kiadásáról lásd az *RMK* II. 860 tételét.

¹⁴ *RMK* III: 7645. Egyetlen ismert példánya a British Libraryben.

¹⁵ GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Bp. 2005. 32.

¹⁶ Ez a mű nem kevesebb, mint 16 angol, latin és görög nyelven írott üdvözlő verssel jelent meg, ami jelzi Comenius rendkívüli elismertségét Angliában.

Ezt követte az *Ars oratoria*, aminek példányaiból a Wing-katalógus néven ismert *STC 1641–1700* (New York, 1994) szerint viszonylag kevés maradt fenn – négy Angliában és egy (a Yale egyetem könyvtárában) az Egyesült Államokban; a könyv számos példánya alighanem a nagy londoni tűzvész martalékává lett. Példányait az *STC 1641–1700* az 5504 és 5540/a jelzetek alatt tartja számon, ezek szerint az első kiadásból¹⁷ egyet Londonban, egyet a cambridge-i egyetemi könyvtárban, illetve a cambridge-i Gonville és Caius kollégiumban, az 1671-es másodikból pedig egy unikumnak látszó példányt a washingtoni Folger könyvtárban találunk.¹⁸ Mivel az 1664-as kiadás két példányának más-más címlapvariánsa van (az egyikben római betűkkel van megadva a kiadás éve), nincs kizárva, hogy Daniel gyors egymásutánban kétszer nyomta ki ugyanazt a könyvet, alig különböző címlapokkal, s mivel a „Janualis” szó hibásan szerepel az „1664”-os évszámmal ellátott példányban, az lehetett az első, és a római betűs címlapú (a cambridge-i egyetemi könyvtári példány) a második, „javított” nyomat.

Végül térjünk vissza ahhoz a személyhez, akire Comenius „Isten áldását” kéri az *Eruditionis scholasticae, pars III.* illetve az *Ars oratoria* előszavában. Ecsedi Jánosról már korábban is tudott a Comenius iránt érdeklődő olvasó, ha máshonnan nem, a *Comenius and Hungary* című gyűjteményből, ahol ez áll vele kapcsolatban: „Comenius igen dicsérőleg említi őt az 1652-ben Sárospatakon kiadott ÁTRIUM előszavában, amelyet hozzá [ti. Ecsedihez] intéz”.¹⁹ Ugyanebből a könyvből értesülünk, hogy Ecsedi János 1651. június 20-án szénior diákja volt a pataki iskolának, s egy másik szénior kora alapján meg lehet határozni az ő életkorát is: szénior Dobrai P. Mihály, a későbbi hollandiai orvostanhallgató is, aki ekkor tizenkilenc éves, tehát Ecsedi is 1631–32 táján született. Valószínűleg 1652-ben vette át a triclassis legfelső osztályának tanítását – ugyanebben az évben született egyetlen jelenleg ismert latin verse, a *Musae Patakinae*²⁰ című antológiában (amiben Comeniusnak is volt gyászverse) közölt 46 soros, Rákóczi Zsigmondot gyászoló latin költemény. Ez a gördülékeny hexameterekben megírt „Purpureos Pollux radios ut spargit in astris” sorral kezdődő vers nagyfokú költői tudatosságra, s a klasszikus latin verselés kitűnő kezelésére mutat. Nem tudni, miért nem lett folytatása, illetve feltételezhető, hogy ha Ecsedi több latin verset írt, azok kéziratban elvesztek. Ami az 1652 után alighanem már Sárospatakot elhagyó ifjú klasszika-filológus további sorsát illeti, erre csupán egy adatunk van, a sárospataki lista szerint ugyanis: „Ductus Kereszturinum”,²¹ vagyis Patak után Ecsedi János Bodrogkeresztúron lett rektor – talán a helyi iskolára vonatkozó adatokból (ha fennmaradtak ilyenek) ki fog derülni, meddig teljesített itt szolgálatot. Mindenesetre az a tény, hogy a *Schola ludus* kiadásával egy időben, egy másik 1664-es londoni kiadvány ennyire dicsérő hangon, kiemelt helyen emlékezik meg Ecsediről és kiváló latintudásáról, mutatja, milyen híre volt, vagy lehetett a latinul olvasó angolok között, tíz évvel az Európa-szerte ismert Jan Amos Comenius Sárospatakról való távozása után, az általa „Racocianum Atheneum”-nak tisztelt²² pataki iskolának a távoli Angliában.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁷ Az *STC* nem tartja számon a manchesteri John Rylands könyvtár példányát.

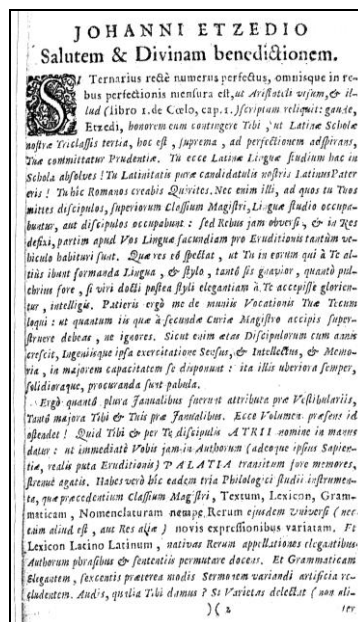
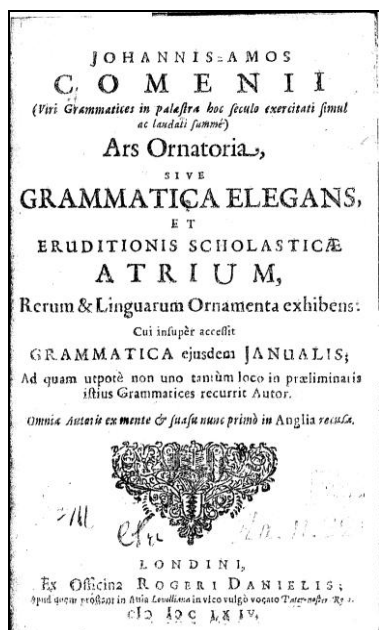
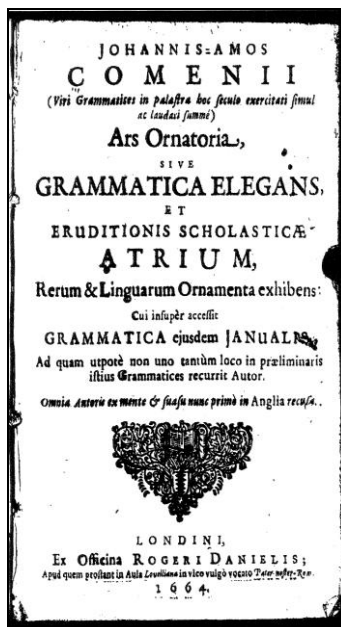
¹⁸ Az 1664-es kiadáshoz képest változatlan címlappal és római betűs számozású dátummal. Ez a John Redmayne-féle kiadás nem szerepel az új prágai bibliográfiában.

¹⁹ FÖLDES, Éva–MÉSZÁROS, István: *Comenius and Hungary*. Bp. 1973. 163.

²⁰ *RMNy* III: 2435 *Musae Patakinae iterum ad Luctum vocatae*... Patakinis repraesentate typis, Anno MDCLII

²¹ FÖLDES–MÉSZÁROS: *i. m.* (19. jegyzet) Fig. 25

²² COMENIUS, J. A.: *Primitiae Laborum Scholasticorum*. Patakin, 1652. (MDCI és MDCII), 37.

Az *Ars Ornatoria* cambridge-i, illetve yale-i könyvtári példányának címlapjai és előszavának első lapja

A Hét két nyomdászamlája (1901, 1909). A magyar sajtótörténet-írás tagadhatatlan egyoldalúsága, hogy – érzéketlenségéből-e, vagy kényszerűségéből, egyre megy – nemigen figyel az egyes lapoknak, mint intézményeknek a gazdasági helyzetére. A szövegek irodalmi és/vagy politikai értelmezése mindent maga alá rendel. Ám ez már csak azért is hiány és egyoldalúság, mert a lapok gazdasági háttere, könnyű belátni, magára a lapelőállítás során születő szövegekre is kihat. A pénztelenség, a mecénásokra való rászorultság például nyilvánvalóan következményekkel jár. S nagyban meghatározza a munkatársi gárda lehetséges összetételét, a megszerzhető-megírtható írások minőségét, sőt a lap ilyen vagy olyan tipográfiai arculatát is. Több pénz, több lehetőség, nagyobb tér a szerkesztői invenció és kreativitás érvényesülésére. A pénzügyi háttér vizsgálata tehát az emnensen sajtótörténetinek vélelmezett földolgozáshoz is szükséges. S igazán jó munka csak akkor születhet, ha ezek (s az itt most nem említett, egymástól nagyon különböző) részfeladatok egyaránt teljesülnek.

A Hét most előkerült két nyomdászamlája,¹ amelyet a szerkesztő-tulajdonos Kiss József hagyatéka őrzött meg, s ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában van – különösen becses forrás tehát. A két dokumentum becsé részben ritkaságértékükből fakad (ilyen típusú forrás *A Hét* történetéhez eddig nem került publikálásra!), részben jellegükből. Ez a két nyomdászamlá ugyanis a lapelőállítás olyan összefüggéseibe enged bepillantani, amelyekről eddig sejtelmünk sem nagyon volt, tényszerű, konkrét ismeretünk pedig egyáltalán nem lehetett. Külön szerencse, hogy e nyomdászamlák összefoglaló jellegűek, több szám költségeit tartalmazzák, s a két számla más-más évből (1901, 1909) való, így két különböző metszetben is informál *A Hétről*.

Mindkét számlát az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat állította ki, amely sok más kiadvány mellett *A Hét* nyomdai előállítója is volt. Mindkét számla a cég hivatalos, grafikus rajzolatú firmáján olvasható, az előnyomatott rovatok egy részét kitöltetlenül hagyva. Közlésünkben, kerülve a fölösleges technikai bonyodalmat, nem a nyomtatványt, hanem csak a beléje írott releváns információkat reprodukáljuk, s a nyomtatott szövegből csak azt adjuk, ami a kézírásos szöveggel szerves egységet alkot.

Az időben korábbi számla:

AZ „ATHENAEUM” IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
KÖNYVNYOMDÁJA

Budapest 1901 decz 21.
VII Kerepesi út 54.

Nagyságos Kiss József
úrnak

Budapesten
Fizetendő Budapesten

Példány		Kor.	Fl.	Kor.	Fl.
1900	A Hét 45 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
890	-- „ -- expedálás postán	5	34		
415	-- „ -- kihordókkal	4	15		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	29
1900	-- „ -- 46 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
898	-- „ -- expedálás postán	5	39		

¹ PIM Kézirattár V. 5239/448/1., V. 5239/448/2.

Példány		Kor.	Fl	Kor.	Fl.
419	-- „ -- kihordóknál	4	19		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	38
	Átvitel			540	67
	Áthozat			540	67
1900	A Hét 47 szám – 2 év	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
894	-- „ -- expediálás postán	5	37		
420	-- „ -- kihordókkal	4	20		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	37
1900	-- „ -- 48 szám – 2 év	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
898	-- „ -- expediálás postán	5	39		
424	-- „ -- kihordókkal	4	20		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	39
500	Levélpapír 8			14	–
500	Levélborték			10	–
80 drb címszalag f 44–47				8	–
				1113	43
Tartozási áthozat				13238	05
Összesen Korona				14351	48

A második, évekkel későbbi számla:

Az „ATHENAEUM” IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
KÖ-, FÉNYNYOMDÁJA ÉS FÉNYMETSZET OSZTÁLYA

Budapest 1909. április 30.
VII. Kerepesi út 54.

Nagyságos Kiss József úrnak

Budapest
fizetendő Budapesten

Példány		Á	KOR.	FL	KOR.	FL.
2050	A Hét 14 szám – 2 év 75.– 2.30	99.15	198	30		
2050	boríték 37.50 2.50		63	75		
1133	példány expediálása postán	7.50	8	50		
447	„ „ kihordókkal	12.-	5	36		
420	külön kiadás	6.-	25	20	301	11
2100	A Hét 15 szám – 3 év 75.– 2.30	100.30	300	90		
2100	borítók 37.50 2.50		65	–		
1114	példány expediálása postán	7.50	8	36		
450	„ „ kihordókkal	12.-	5	40		
420	külön kiadás	8.-	33	60	413	26

Példány		Á	KOR.	FL	KOR.	FL.
2050	A Hét 16 szám – 2 ív	99.15	198	30		
	Átvitel		198	30	714	37
	Áthozat		198	30	714	37
2050	boríték		63	75		
1101	példány expedíálása postán	7.50	8.	26		
447	„ „ kihordókkal	12.–	5	36		
340	külön kiadás	6.–	20	40	296	07
2000	A Hét 17 szám – 2 ív	98.	196	--		
2000	boríték		62	50		
1100	példány expedíálása postán	7.50	8	25		
440	„ „ kihordókkal	12.	5	28		
840	külön kiadás	6.–	20	40	292	43
2000	A Hét 18 szám – 2 ív	98.–	196	--		
2000	boríték		62	50		
1102	példány expedíálása postán	7.50.–	8	27		
441	„ „ kihordókkal	12.–	5	29		
340	külön kiadás	6.–	20	40	292	46
110	czímszalag 17-22-5 forma 15 fill				16	50
					1611	83
	10 % felár				16	12
	3 ½ oldal eldobott szedés	8.–			28	--
500	felszólító levél 13 157.				11	--
200	karton				2	50
200	levélboríték 13 245.				2	50

Tartozási	áthozat	K 19, 872.95–		1671	95
	IV/2 K 1000				
	IV/5 „ 1000				
Fizetés	IV/12 „ 1000	„ 3000.–		16872	95
		Korona		18544	90

Mi állapítható meg ezekből a számlákból? Ha figyelmesen áttanulmányozzuk őket, kiderül, ezek voltaképpen havi nyomdászamlák, egy-egy hónap adatait rögzítik. Az 1901. évben a 45–48. számokról, az 1909. évben a 14–18. számokról kapunk képet. Ez arra vall, *A Hét* elvileg nem számonként, hanem négy-öt számonként, azaz havonta fizette a nyomdászamlát. A lap előállításában – s ez is kiderül a számlákból – rendszeresen hitelből történt. *A Hét* 1901-ben is, 1909-ben is jelentős összeggel tartozott korábbi számai nyomdai előállításáért. Amíg 1901-ben egy havi költség 1113 korona 43 fillér volt, 1909-ben pedig 1671 korona 95 fillér, addig a fölhalmozódott tartozás mindkét évben kb. egy-egy évi előállítási költséget tett ki. 1901-ben 13 238 korona 05 fillér, 1909-ben 16 872 korona 95 fillér. A tartozást, mint az 1909. évi számla egyik bejegyzéséből kikövetkeztethető, *A Hét* alkalomszerűen, részletekben fizette meg, egy-egy nagyobb összeget törlesztve. Érdekes, hogy 1909-ben, az április 30-i számla kiállítása előtt röviddel, három alkalommal is törlesztett *A Hét*: április 2-án, április 5-én és április 13-án ezer-ezer koronát. (A három törlesztőrészlet összege együtt szűken két hónapi nyomdai költséget fedezett. A fennmaradt adósság azonban így is a három törlesztés együttes összegének még mindig több mint hatszorosa volt.) Mindez arra vall, *A Hét* – előfizetési bevételei, hirdetési jövedelmei és pausaléi ellenére – likviditási gondokkal küzdött, szüksége volt a nyomdai hitelre. (A hitelt nyilván azért kapta meg, mert rendszeres megrendelő volt, aki folyamatos munkát adott a nyomdának.)

Ha egy-egy szám nyomdai költségeire figyelünk, kiderül, 1901-ben kb. 270 korona volt egy szám előállításának és terjesztési költsége, 1909-ben ez 292-től 301 koronáig terjedt, sőt a szokásosnál nagyobb terjedelmű 15. szám költsége fölment 413 koronára. Ez a növekedés akár a tarifa esetleges emelkedésére is visszavezethető lenne, de ha jobban figyelünk, rájövünk: a költségemelkedés mögött a példányszám-emelkedés állott. *A Hét*-ből 1901-ben számonként 1900 példányt nyomtak, 1909-ben pedig – váltakozva – 2000, 2050, 2100 példányt. A növekedés nem nagy s nem is igazán stabil (egy hónapon belül is vannak visszaesések), de kétségtelen.

Külön figyelmet érdemel a kinyomtatott példányszámok és a (nyomdai közvetítéssel) terjesztett példányok alakulása. A számlákból kiderül, a lap terjesztése részben vagy egészen a nyomdából, a nyomda révén történt, még hozzá kétféle technikával: postán keresztül és kihordókkal. (Postán keresztül nyilván a „vidéki” előfizetők kapták meg példányukat, a kihordók pedig helyben, a fővárosiakhoz juttatták el a lapot.) Tanulságos adat, hogy 1901-ben a posta számonként 890, 898, 894 és 898 példányt kézbesített, a kihordók pedig 415, 419, 420, 424 példányt. Ugyanez 1909-ben így alakult: 1133, 1114, 1101, 1100, 1102 példány postán keresztül, 447, 450, 447, 440 és 441 példány pedig a kihordók által jutott el az olvasókhöz. Ha összesítjük a kétféle technikával terjesztett példányszámadatokat, kiderül, hogy 1901-ben *A Hét* olvasóinak száma 1305 és 1322 között mozgott, 1909-ben pedig 1500 és 1564 között. Ez a két adatsor több szempontból is figyelemre méltó. Érdemes megjegyezni, hogy 1901-hez mérten 1909-re számottevő növekedés következett be – az a közkeletű irodalomtörténeti vélekedés tehát, amely szerint 1908-tól, a *Nyugat* megindulásától kezdve *A Hét* elvesztette jelentőségét, közönségtörténeti szempontból nem igazolható. Elterjedtsége éppenhogy növekedett. A másik megjegyzésre érdemes dolog az, hogy *A Hét* elterjedtsége valahol középen állott a korabeli folyóiratok pár száz példányos valósága és az irodalmi tervekben vizionált 5-6 ezres megjelenés között. De így is felülmúlta valamivel a Krúdytól ismert² (s már Krúdynál is némileg folklorisztikusként ható) ezerpéldányos helyzetet. A számlák adatai azonban nyilvánvalóan az olvasóközönségnek csak az alsó határát jelölik ki. Részben azért, mert nem számolnak el a kinyomtatott és a terjesztett példányok közötti különbséggel. Nem lehet tudni, hogy a fennmaradó példányok, azaz a különbözet (amely számonként 1901-ben 600, 1909-ben 500 példány körül mozgott) tudatosan tervezett remittenda volt-e, amely kézen-közön „elfolyt”? Vagy, esetleg, a lapnak volt még egy harmadik terjesztési módszere is? (Elképzelhető, hogy valamilyen formában közvetlenül maga a kiadóhivatal is terjesztette a lapot.) Másrészt módosul az olvasóközönség létszáma és aránya azáltal is, hogy – mint Krúdytól is tudható – a lapot sokan a különböző kávéházakban olvasták. A kávéházi egy (előfizetett) példány tehát egyáltalán nem egy olvasót jelentett. Vagyis a hozzáférhetőségnek ez a formája és alkalmi a tényleges elterjedtséget „fölfelé” módosította.

Közönségtörténeti szempontból alighanem a számláknak azt az információját is érdemes figyelembe venni, hogy a fővárosiként azonosított, a helyi kihordók által példányhoz juttatott olvasóközönség száma nyilvánvalóan „kis” Budapestre vonatkozik. Arra a Budapestre, amelyhez akkor közigazgatásilag Kispest, Újpest stb. még nem tartozott hozzá – azaz *A Hét* „vidéki” olvasóinak egy része valójában az utóbb Budapestként kezelt területen élt.

Nyomdászattörténeti szempontból érdekes a számlák egyik, mindkét esetben érvényesülő distinkciója is: megkülönböztették (s külön is számolták el) az úgynevezett belívek nyomdai költségeit és a „boríték”, azaz a borító árát. Ez persze teljesen természetes eljárás volt: a belívek és a borító papírja különbözik, s mivel a „boríték” eleve más jellegű volt (fénykép, grafika stb.), előállításuk is komplikáltabb és költségesebb, mint a belíveké. S mivel a belívekhez képest arányaiban a „borí-

² Vö. KRÚDY Gyula: *Mese a varrógépről*. In: *Uő: A tegnapok kódlovagjai. II.* Békéscsaba, 1925. 211.

ték” ára érzékelhetően nagyobb, a képes borító alkalmazását mindenképpen tudatos szerkesztői (kiadói) megoldásként kell értelmeznünk. A „boríték” kivitelezése ténylegesen vagy vélelmezeten olvasócsalogató funkciót töltött be.

Ugyancsak nyomdászattörténeti adalék az is, hogy az 1909. évi egyik számhoz 3 és fél oldal „fölösleges”, eldobott szedés is készült, s a számlából kiderül ennek ára is. Ez a fölöslegesen elvégzett munka a lapnak 28 koronájába került, de magánál az összegnél ez esetben érdekesebb a szedés egységára, amely oldalanként 8 korona volt. Sajnos, ez az adat is csak részlegesen világítja meg *A Hét* szedéseinek tarifáját. A lap szövegei ugyanis különböző méretű betűkkel voltak kisédvé. Ha *A Hét* egységesen azonos méretű betűkből lett volna szedve (ami, ismételjük meg, nem így volt), akkor egy szám szedése a fenti adat szerint 32×8, azaz 256 koronába került volna. Ez az ár azonban jóval fölötte van az 1909-es számok teljes belív-költségeinek. Az eldobott szedés tehát alighanem valamelyik kisebb grádusú betűből készült.

Végezetül megemlítendő még, hogy a számlák következetesen ismétlődő tétele bizonyos „külön kiadás”. Hogy ez a meghatározás mit fed, nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy ez a költség csak a példányok egyik, kisebbik részére vonatkozik. A példányok egy részét tehát külön kezelhették. (Ez esetleg összefügghet a hipotetikusán fölvetett harmadik-féle terjesztés lehetőségével.) De hogy mi volt ez a „külön kiadás”, annak tisztázása további munkát igényel. S nem világos az 1909. évi számla némely tétele sem. Nem tudjuk például, mit jelölnek a munka megnevezése mellé (de nem az árak közé) írott számok. Csak vélelmezhető, hogy ezek valamilyen rész- vagy egységárak lehetnek. A számla szerkezetéből annyi mindenesetre kiderül: ezek akármik voltak is, beépültek az árba.

*

Nem tudható, előkerülnek-e még további számlák; Varga Katalin szíves közlése szerint e kétón kívül a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára több ilyen nem őriz. Más kéziratári vagy levéltári gyűjteményben azonban rejtőzhetnek még további számlák. Pár éve, Kiss József családjának elöregedése, az örökösök elhalálózása stb. miatt a Kiss-hagyaték egy része különböző gyűjtők közt szétszóródott. Innen, a szétszóródott anyagból is kerülhet még elő a most bemutatottakhoz hasonló, de más időpontban született irat. Ha szerencsénk lesz, talán egy-egy számla az 1890-es évek elejéről, közepéről, és/vagy az 1910-es évekből is előkerül. Ha igen, sok mindent pontosabban fogunk látni.

LENGYEL ANDRÁS